0975CH10

10

शब्दरूपाणि

अकारान्तपुँल्लिङ्गशब्द: —

देव

विभक्ति:	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथमा	देव:	देवौ	देवा:
द्वितीया	देवम्	देवौ	देवान्
तृतीया	देवेन	देवाभ्याम्	देवै:
चतुर्थी	देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्य:
पञ्चमी	देवात्	देवाभ्याम्	देवेभ्य:
षष्ठी	देवस्य	देवयो:	देवानाम्
सप्तमी	देवे	देवयो:	देवेषु
सम्बोधनम्	हे देव!	हे देवौ!	हे देवा:!

एवमेवान्येषाम् अकारान्तशब्दानां यथा बालक, हंस, मृग, वृक्ष, सागर, राम, नृप, गज, विद्यालय, पुस्तकालय इत्यादीनां शब्दानां रूपाण्यपि भवन्ति।

अधुना प्रयोगं कुर्म:

प्रथमा विभक्ति:

गज: शनै: चलति।

बालकौ अत्र पठत:।

.... धावन्ति। (मृग)

द्वितीया विभक्ति:

महेश: पाठं पठति।

सोहन: वृक्षौ पश्यति।

रोहित:.................... पूजयति। (देव)

तृतीया विभक्ति:

छात्र: कलमेन लिखति

वयं .... कार्यं कुर्म: (हस्त)

पशव: .... चलन्ति (पाद)

चतुर्थी विभक्ति:

स: पठनाय गच्छति

माला .... फलानि आनयति (सुत)

सुधा .... पुस्तकानि नयति। (बालक)

पञ्चमी विभक्ति:

घटात् जलं वहति।

....

षष्ठी विभक्ति:

रामस्य पिता दशरथ: आसीत्।

....

© NCERT not to be republished

सप्तमी विभक्तिः

नकुलः बिले प्रविशति

....

सम्बोधनविभक्तिः

हे छात्र! पुस्तकं पठ

....

अकारान्त-नपुंसकलिङ्ग-शब्दः
'फल'

प्रथमा -	फलम्	फले	फलानि
द्वितीया-	फलम्	फले	फलानि

अन्यविभक्तिषु पुँल्लिङ्गवत्।

एवमेव चक्र, पुस्तक, सोपान, क्रीडनकैः, वस्त्र, स्यूत, नेत्र, पुष्प इत्यादिशब्दानां रूपाण्यपि भवन्ति।

अधुना प्रयोगं कुर्मः।

प्रथमा विभक्तिः

फलं पतति

पुस्तके स्तः

चक्राणि चलन्ति

द्वितीया विभक्तिः

सः पुष्पं पश्यति।

....

तृतीया विभक्तिः

वयं नेत्राभ्यां पश्यामः।

....

बालकाः क्रीडनकैः खेलन्ति।

....

....

सः सोपानेभ्यः अवतरति

चतुर्थी विभक्तिः

सः पुस्तकाय पुस्तकालयं गच्छति।

....

षष्ठी विभक्तिः

क्रीडनकस्य वर्णः रक्तः अस्ति।

....

सप्तमी विभक्तिः

पुस्तके चित्राणि सन्ति।

....

© NCERT not to be republished

आकारान्त-स्त्रीलिङ्ग शब्दः

रमा

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	रमा	रमे	रमाः
द्वितीया	रमाम्	रमे	रमाः
तृतीया	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
चतुर्थी	रमायै	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
पञ्चमी	रमायाः	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
षष्ठी	रमायाः	रमयोः	रमाणाम्
सप्तमी	रमायाम्	रमयोः	रमासु
सम्बोधनम्	हे रमे!	हे रमे!	हे रमाः!

एवमेव गीता, सीता, प्रभा, लतिका, शाखा, नौका, रोटिका, घटिका, माला, आभा इत्यादीनाम् आकारान्तशब्दानां रूपाण्यपि भवन्ति।

प्रयोगः —

प्रथमा विभक्तिः

बालिका लिखति।

शाखे पततः

....

द्वितीया विभक्तिः

रामः सीतां वने अत्यजत्।

सः नौके पश्यति।

....

तृतीया विभक्तिः

घटिकया समयज्ञानं भवति।

सः कथाभ्याम् मनोरञ्जनं करोति।

....

चतुर्थी विभक्तिः

सः मालाभ्यः पुष्पाणि चिनोति।

....

पञ्चमी विभक्तिः

वाटिकायाः पुष्पाणि आनयति।

....

षष्ठी विभक्तिः

महिलायाः शाटिका सुन्दरीअस्ति।

....

सप्तमी विभक्तिः

शाखयोः पत्राणि सन्ति।

....

सम्बोधनम्

हे प्रभो! पुस्तकं पठ।

....

....

© NCERT not to be republished

इकारान्तपुँल्लिङ्गशब्दः —
मुनि

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	मुनिः	मुनी	मुनयः
द्वितीया	मुनिम्	मुनी	मुनीन्
तृतीया	मुनिना	मुनिभ्याम्	मुनिभिः
चतुर्थी	मुनये	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
पञ्चमी	मुनेः	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
षष्ठी	मुनेः	मुन्योः	मुनीनाम्
सप्तमी	मुनौ	मुन्योः	मुनिषु
सम्बोधनम्	हे मुने!	हे मुनी!	हे मुनयः!

एवमेव - कपि, हरि, गिरि, विधि, अग्नि, ऋषि, नृपति, कवि, भूपति, वाल्मीकि, इत्यादीनां रूपाणि भवन्ति।

इदानीं प्रयोगं पश्याम:—

प्रथमा विभक्तिः

मुनिः वने वसति।

ऋषी तपस्यां कुरुतः

....

द्वितीया विभक्तिः

वृक्षे कपिं पश्य।

....

....

तृतीया विभक्तिः

कविना मधुरकविता रचिता।

....

चतुर्थी विभक्तिः

भूपतये आसनम् इदम्।

....

नृपतिभ्यः प्रजाः स्वपुत्रवत् भवितव्याः

पञ्चमी विभक्तिः

अग्नेः दूरं तिष्ठ।

....

षष्ठी विभक्तिः

हिमालयः गिरेः नाम अस्ति।

....

सप्तमी विभक्तिः

ऋषिषु तपस्याशक्तिः भवति।

....

सम्बोधनम्

हे विधे! पाहि माम्।

....

© NCERT not to be republished

अपवाद: — अत्र एतदपि ध्यातव्यं यत् सखि, पति-इत्येतयो: इकारान्त- शब्दयो: रूपाणि मुनिशब्दरूपात् पृथक् भवन्ति। परं यदा 'पति' शब्दस्य प्रयोग: समासान्ते भवति, तदा मुनिवत् एव रूपाणि भवन्ति यथा- श्रीपति, भूपति, नृपति, नरपति इत्यादिशब्दानां मुनिवदेव प्रयोग: कृत:। परं यदा पति-शब्द: पृथक्रूपेण भवति तदा तृतीयात: सप्तमीपर्यन्तं एकवचने रूपाणि एवम् भवन्ति —

तृ.ए	**च.ए**	**पं. ष.ए**	**स.**
पत्या	पत्ये	पत्यु:	पत्यौ

एवमेव सखि (मित्र)

प्रथमा	-	सखा	सखायौ	सखाय:
द्वितीया	-	सखायम्	सखायौ	सखीन्

तृतीयात: सप्तमीपर्यन्तं पतिवत्

सम्बोधनम्	-	सखे	सखायौ	सखाय:

एतेषाम् अन्यशब्दानां चाऽपि रूपाणि परिशिष्टात् पठित्वा प्रयोगाभ्यासं कुरुत –

1. निर्देशानुसारं विभक्तिं प्रयुज्य वाक्यपूर्तिं कुरुत —

i. ग्रीष्मर्तौ .... आतप: उष्णतर: भवति। (भानु-षष्ठी)

ii. ग्रामे .... गोचारणभूमि: अस्ति।(धेनु-चतुर्थी-बहु.)

iii. .... दुग्धम् अतिमधुरं भवति। (धेनु-षष्ठी-एक.)

iv. वसन्तर्तौ .... मत्त: पिक: मधुरं कूजति।(मधु-तृतीया-एक.)

v. .... बहव: गुणा: भवन्ति। (मधु-सप्तमी-एक.)

vi. मम .... सर्वे छात्रा: योग्या: सन्ति। (मति-सप्तमी)

vii. जना: .... प्रयोगेण एव कार्यं कर्तुं क्षमा: भवन्ति।(बुद्धि-षष्ठी)

viii. पुत्र: .... सह आपणं गच्छति। (पितृ- तृतीया)

ix. राजा दिलीप: प्रजानां पिता आसीत् तासां .... केवलं जन्महेतव: आसन्। (पितृ-प्रथमा -बहु.)

व्यञ्जनान्तशब्दा:

i. .... अजस्य पुत्र: दशरथ: नाम नृप: आसीत्। (राजन्-षष्ठी)

ii. .... विनयशीला: भवन्ति। (विद्वस्-प्रथमा बहु.)

iii. ग्रीष्मर्तौ .... दर्शनेन शान्तिरनुभूयते।(चन्द्रमस्-षष्ठी)

iv. यथा .... तथा चित्ते अपि सत्यता भवेत्। (वाच्-सप्तमी)

© NCERT not to be republished

v. किं .... श्रुतं यदस्माभि: कथितम् (भवत्-तृतीया बहु.)

vi. .... प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्।(आत्मन्-षष्ठी)

vii. .... श्रद्धापुष्पाणि अर्पयामि अहम्। (विद्वस्-चतुर्थी-बहु.)

viii. .... बालकाभ्याम् किं पातितं तत्र? (गच्छत्-तृतीया-द्वि)

ix. मनुष्य: आत्मना एव .... उद्धरेत्। (आत्मन्-द्वितीया-एक.)

x. .... प्रजानां रक्षका: स्यु:। (राजन्-प्रथमा-बहु.)

सर्वनामशब्दा:

सर्वनामशब्दा: विशेषणरूपेण एव प्रयुज्यन्ते। अत: लिङ्गम् विभक्तिश्च विशेष्यपदानुसारमेव प्रयुज्यते। एतदाधारेणैव अध:प्रदत्तवाक्येषु रिक्तस्थानानि पूरयत —

i. ....ज्ञानेन क: लाभ: यत् क्रियान्वितं न स्यात्। (तत्)

ii. .... नाटकस्य रचयिता क: ?(इदम्)

iii. भाषणप्रतिस्पर्धाया: पुरस्कार: .... बालिकया प्राप्त:? (किम्)

iv. .... समारोहे त्वं गमिष्यसि तस्य आयोजनं कुत्र भवति?(यत्)

v. .... बालका: अत्र आगत्य प्रसन्ना: भवन्ति। (सर्व)

vi. .... बालिकानां नाम अकारेण प्रारभ्यते ता: अत्र आगच्छन्तु (यत्)

vii. .... स्यूते अद्य साहित्यस्य पुस्तकं नास्ति। (अस्मद्-षष्ठी-एक.)

viii. .... एतत् कार्यं किमर्थं न कृतम्? (युष्मद्-तृतीया-बहु.)

ix. .... प्रयोगशालायां क: प्रयोग: क्रियते?(तत्)

x. .... कथाया: रचयिता क:? (इदम्)

संख्यापदानि

पुँल्लिङ्गे	**स्त्रीलिङ्गे**	**नपुंसकलिङ्गे**
एक पेड़	एक बेल	एक फल
एक: वृक्ष:	एका लता	एकं फलम्
दो पेड़	दो बेल	दो फल
द्वौ वृक्षौ	द्वे लते	द्वे फले
तीन पेड़	तीन बेल	तीन फल

© NCERT not to be republished

त्रय: वृक्षा:	तिस्र: लता:	त्रीणि फलानि
चार पेड़	चार बेल	चार फल
चत्वार: वृक्षा:	चतस्र: लता:	चत्वारि फलानि

* एकत: चतु:पर्यन्तानि सङ्ख्यापदानि त्रिषु लिङ्गेषु भिन्नानि भवन्ति पञ्चत: च शतपर्यन्तं समानानि भवन्ति।

* एकत: दश-पर्यन्तं सङ्ख्यापदानां प्रयोग: सर्वासु विभक्तिषु भवति।

एक (एकवचने)

विभक्ति:	**पुँल्लिङ्गे**	**स्त्रीलिङ्गे**	**नपुंसकलिङ्गे**
प्रथमा	एक:	एका	एकम्
द्वितीया	एकम्	एकाम्	एकम्
तृतीया	एकेन	एकया	एकेन
चतुर्थी	एकस्मै	एकस्यै	एकस्मै
पञ्चमी	एकस्मात्	एकस्या:	एकस्मात्
षष्ठी	एकस्य	एकस्या:	एकस्य
सप्तमी	एकस्मिन्	एकस्याम्	एकस्मिन्

द्वि (द्विवचने)

विभक्ति:	**पुँल्लिङ्गे**	**स्त्रीलिङ्गे**	**नपुंसकलिङ्गे**
प्रथमा	द्वौ	द्वे	द्वे
द्वितीया	द्वौ	द्वे	द्वे
तृतीया	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
चतुर्थी	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
पञ्चमी	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
षष्ठी	द्वयो:	द्वयो:	द्वयो:
सप्तमी	द्वयो:	द्वयो:	द्वयो:

त्रि (बहुवचने)

विभक्ति:	**पुँल्लिङ्गे**	**स्त्रीलिङ्गे**	**नपुंसकलिङ्गे**
प्रथमा	त्रय:	तिस्र:	त्रीणि
द्वितीया	त्रीन्	तिस्र:	त्रीणि
तृतीया	त्रिभि:	तिसृभि:	त्रिभि:

© NCERT not to be republished

चतुर्थी	त्रिभ्य:	तिसृभ्य:	त्रिभ्य:
पञ्चमी	त्रिभ्य:	तिसृभ्य:	त्रिभ्य:
षष्ठी	त्रयाणाम्	तिसृणाम्	त्रयाणाम्
सप्तमी	त्रिषु	तिसृषु	त्रिषु

चतुर् (बहुवचने)

विभक्ति:	**पुँल्लिङ्गे**	**स्त्रीलिङ्गे**	**नपुसंकलिङ्गे**
प्रथमा	चत्वार:	चतस्र:	चत्वारि
द्वितीया	चतुर:	चतस्र:	चत्वारि
तृतीया	चतुर्भि:	चतसृभि:	चतुर्भि:
चतुर्थी	चतुर्भ्य:	चतसृभ्य:	चतुर्भ्य:
पञ्चमी	चतुर्भ्य:	चतसृभ्य:	चतुर्भ्य:
षष्ठी	चतुर्णाम्	चतसृणाम्	चतुर्णाम्
सप्तमी	चतुर्षु	चतसृषु	चतुर्षु

पञ्चत: दश-पर्यन्तं शब्दरूपाणि (सर्वेषु लिङ्गेषु समानानि)

विभक्ति:	**पञ्चन्**	**षष्**	**सप्तन्**	**अष्टन्**	**नवन्**	**दशन्**
प्रथमा	पञ्च	षट्	सप्त	अष्ट	नव	दश
द्वितीया	पञ्च	षट्	सप्त	अष्ट	नव	दश
तृतीया	पञ्चभि:	षड्भि:	सप्तभि:	अष्टभि:	नवभि:	दशभि:
चतुर्थी	पञ्चभ्य:	षड्भ्य:	सप्तभ्य:	अष्टभ्य:	नवभ्य:	दशभ्य:
पञ्चमी	पञ्चभ्य:	षड्भ्य:	सप्तभ्य:	अष्टभ्य:	नवभ्य:	दशभ्य:
षष्ठी	पञ्चानाम्	षण्णाम्	सप्तानाम्	अष्टानाम्	नवानाम्	दशानाम्
सप्तमी	पञ्चसु	षट्सु	सप्तसु	अष्टसु	नवसु	दशसु

एकादशत: पञ्चाशत्-पर्यन्तं संख्यापदानि

11 एकादश	21 एकविंशति:	31 एकत्रिंशत्	41 एकचत्वारिंशत्
12 द्वादश	22 द्वाविंशति:	32 द्वात्रिंशत्	42 द्विचत्वारिंशत्
13 त्रयोदश	23 त्रयोविंशति:	33 त्रयस्त्रिंशत्	43 त्रयश्चत्वारिंशत्
14 चतुर्दश	24 चतुर्विंशति:	34 चतुस्त्रिंशत्	44 चतुश्चत्वारिंशत्
15 पञ्चदश	25 पञ्चविंशति:	35 पञ्चत्रिंशत्	45 पञ्चचत्वारिंशत्
16 षोडश	26 षड्विंशति:	36 षट्त्रिंशत्	46 षट्चत्वारिंशत्

© NCERT not to be republished

17 सप्तदश	27 सप्तविंशति:	37 सप्तत्रिंशत्	47 सप्तचत्वारिंशत्
18 अष्टादश	28 अष्टाविंशति:	38 अष्टात्रिंशत्	48 अष्टचत्वारिंशत्
19 नवदश/ एकोनविंशति:	29 नवविंशति:/ एकोनत्रिंशत्	39 नवत्रिंशत्/ एकोनचत्वारिंशत्	49 नवचत्वारिंशत्/ एकोनपञ्चाशत्
20 विंशति:	30 त्रिंशत्	40 चत्वारिंशत्	50 पञ्चाशत्

1. उचितै: संख्यापदै: रिक्तस्थानानि पूर्यन्ताम् —

i. अहम् .... (2) नेत्राभ्याम् पश्यामि।

ii. .... (1) पात्रे .... (9) फलानां रस: वर्तते?

iii. .... (10) आननानि यस्य, स: दशानन: कथ्यते।

iv. मईमासे ....(31) दिवसा: भवन्ति।

v. विद्यालयस्य वार्षिकोत्सव: .... (24) तारिकायां भविष्यति।

vi. .... (50) अर्धशतकमपि कथ्यते।

vii. वेधशालाया: निर्माणम् .... (18) शताब्द्याम् अभवत्।

viii. .... (4) वृक्षेभ्य: ....(47) पत्राणि अपतन्।

ix. चर्चायाम् .... (33) विद्वांस: भागं गृहीतवन्त:

2. शुद्धं विकल्पं गोलाकारं कुरुत —

यथा—विशन्ति: (विंशति:) विन्शति:

i.	एकदश	एकेदश	एकादश
ii.	द्वात्रिंशत्	द्वत्रिंशत्	द्वात्रींशत्
iii.	षोदश	षोडदश	षोडश
iv.	चत्वारींशत्	चत्वारिंशत्	चत्वारंशत्
v.	अष्ट	अष्ट:	अष्टा:
vi.	त्रय:विंशति:	त्रिविंशति:	त्रयोविंशति:
vii.	चतुर्दश	चर्तुदश	चतुरदश

3. उचितेन विकल्पेन रिक्तस्थानानि पूरयत —

i. वृक्षे .... (2) काकौ स्त: (द्वि/द्वौ/द्वे)

ii. उद्याने .... (4) महिला: भ्रमन्ति। (चत्वार:/चतुरै:/चतस्र:)

© NCERT not to be republished

iii. गज: .... (4) पादै: चलति। (चतुर्भि:/चतुरै:/चतुर्भ्य:)

iv. .... (1) शाखायां खगा: कूजन्ति। (एकस्मिन्/एके/एकस्याम्)

v. बालका: .... (3) फलानि खादन्ति। (त्रीणि/त्रय:/तिस्र:)

vi. एतेषां .... (6) वृक्षाणां नामानि वदत। (षट्/षण्णाम्/षट्नाम्)

vii. पाण्डवा: .... आसन्। (पञ्च:, पञ्चा:, पञ्च)

4. (अ) प्रदत्तसंख्यापदानि आरोहक्रमेण लिखत —

एकविंशति:, दश, सप्तत्रिंशत्, एकादश, नवचत्वारिंशत्, पञ्चविंशति:, षट्चत्वारिंशत्, सप्तदश, षट्, द्वात्रिंशत्।

....

....

....

....

(आ) प्रदत्तसंख्यापदानि अवरोहक्रमेण लिखत —

नवदश, षट्त्रिंशत्, सप्त, चतुर्विंशति:, पञ्चाशत्, चत्वार:, द्विचत्वारिंशत्, अष्टाविंशति:, पञ्चचत्वारिंशत्, त्रयोदश

....

....

....

....

5. ध्यानेन चिन्तयित्वा वदत लिखत च–

i. मम समीपे नवचत्वारिंशत् फलानि सन्ति।

त्रयोदश फलानि मया वितीर्णानि कति अवशिष्टानि?

....

ii. एकस्य आम्रस्य मूल्यं पञ्चरूप्यकाणि अस्ति। मया अष्ट आम्राणि क्रीतानि। मया कियत् मूल्यं दातव्यम् वर्तते?

....

© NCERT not to be republished

iii. सुधीरस्य समीपे दश रूप्यकाणि आसन्। तस्य माता तस्मै चतुर्विंशतिं रूप्यकाणि दत्वा शाकम् आनेतुं प्रैषयत्। स: षड्विंशत्या: रूप्यकै: शाकम् आनीतवान्। कति रूप्यकाणि अवशिष्टानि?

....

iv. सुधाया: जन्मदिवस: आसीत्। तस्या: माता तस्मै पञ्चाशत् चॉकलेहान् (Chocolate) कक्षायां वितरणाय अयच्छत्। कक्षायां सप्तत्रिंशत् छात्रा: उपस्थिता: आसन्। तया कति 'चॉकलेहा:' वितीर्णा: कति च अवशिष्टा:?

....

v. विजयस्य समीपे द्विचत्वारिंशत् लेखन्य: आसन्। स: प्रतिच्छात्रं द्वे लेखिन्यौ वितरितुम् इच्छति। स: कति-छात्रेभ्य: लेखिनी: प्रदास्यति येन किमपि अवशिष्टं न भवेत्।

....

कानिचन उपयोगीनि शब्दरूपाणि

नदी (ईकारान्तशब्द:)

विभक्ति:	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथमा	नदी	नद्यौ	नद्य:
द्वितीया	नदीम्	नद्यौ	नदी:
तृतीया	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभि:
चतुर्थी	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्य:
पञ्चमी	नद्या:	नदीभ्याम्	नदीभ्य:
षष्ठी	नद्या:	नद्यो:	नदीनाम्
सप्तमी	नद्याम्	नद्यो:	नदीषु
सम्बोधनम्	हे नदि!	हे नद्यौ!	हे नद्य:!

एवमेव लक्ष्मी, वाणी, रसवती, भगिनी, पुत्री, नगरी, जननी, सरस्वती, गृहिणी, लेखनी इत्यादीनां रूपाण्यपि भवन्ति।

भानु (उकारान्त पुँल्लिङ्ग शब्द:)

विभक्ति:	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथमा	भानु:	भानू	भानव:
द्वितीया	भानुम्	भानू	भानून्

© NCERT not to be republished

तृतीया	भानुना	भानुभ्याम्	भानुभि:
चतुर्थी	भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्य:
पञ्चमी	भानो:	भानुभ्याम्	भानुभ्य:
षष्ठी	भानो:	भान्वो:	भानूनाम्
सप्तमी	भानौ	भान्वो:	भानुषु
सम्बोधनम्	हे भानो!	हे भानू!	हे भानव:!

एवमेव सूनु (पुत्र), कृशानु (आग), चञ्चु (चोंच), इत्यादीनां शब्दानां रूपाण्यपि भवन्ति।

धेनु (उकारान्त स्त्रीलिङ्ग)

विभक्ति:	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथमा	धेनु:	धेनू	धेनव:
द्वितीया	धेनुम्	धेनू	धेनू:
तृतीया	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभि:
चतुर्थी	धेनवे/धेन्वै	धेनुभ्याम्	धेनुभ्य:
पञ्चमी	धेनो:/धेन्वा:	धेनुभ्याम्	धेनुभ्य:
षष्ठी	धेनो:/धेन्वा:	धेन्वो:	धेनूनाम्
सप्तमी	धेनौ/धेन्वाम्:	धेन्वो:	धेनुषु
सम्बोधनम्	हे धेनो!	हे धेनू!	हे धेनव:!

मधु (उकारान्त नपुंसकलिङ्ग)

विभक्ति:	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथमा	मधु	मधुनी	मधूनि
द्वितीया	मधु	मधुनी	मधूनि
तृतीया	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभि:
चतुर्थी	मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्य:
पञ्चमी	मधुन:	मधुाभ्याम्	मधुभ्य:
षष्ठी	मधुन:	मधुनो:	मधूनाम्
सप्तमी	मधुनि	मधुनो:	मधुषु
सम्बोधनम्	हे मधु/मधो	हे मधुनी!	हे मधूनि!

एवमेव अश्रु (आँसू), अम्बु (जल), श्मश्रु (दाढ़ी) वस्तु, वसु (धन) लघु इत्यादीनां शब्दानां रूपाण्यपि भवन्ति।

© NCERT not to be republished

पितृ (ऋकारान्त पुँल्लिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	पिता	पितरौ	पितर:
द्वितीया	पितरम्	पितरौ	पितॄन्
तृतीया	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभि:
चतुर्थी	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्य:
पञ्चमी	पितु:	पितृभ्याम्	पितृभ्य:
षष्ठी	पितु:	पित्रो:	पितॄणाम्
सप्तमी	पितरि	पित्रो:	पितृषु
सम्बोधनम्	हे पित:!	हे पितरौ!	हे पितर:!

एवमेव जामातृ, भ्रातृ, देवृ (देवर) इत्यादि - शब्दानां रूपाण्यपि भवन्ति। दातृ, कर्तृ, धातृ, नेतृ, श्रोतृ, सवितृ, भर्तृ, द्रष्ट्र (देखने वाला) इत्यादिशब्दानां रूपाण्यपि एवमेव भवन्ति। केवलं प्रथमा, द्वितीया, संबोधने च द्विवचनान्तरूपं पितरौ इति प्रकारेण न अपि तु दातारौ, कर्तारौ, वक्तारौ....इत्यादिप्रकारेण भवति।

मातृ (माँ, माता) (ऋकारान्त स्त्रीलिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	माता	मातरौ	मातर:
द्वितीया	मातरम्	मातरौ	मातॄ:
तृतीया	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभि:
चतुर्थी	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्य:
पञ्चमी	मातु:	मातृभ्याम्	मातृभ्य:
षष्ठी	मातु:	मात्रो:	मातॄणाम्
सप्तमी	मातरि	मात्रो:	मातृषु
सम्बोधनम्	हे मात:!	हे मातरौ	हे मातर:!

एवमेव दुहितृ, (पुत्री) यातृ (देवरानी या जेठानी), ननान्दृ (ननद) इत्यादीनां शब्दानां रूपाण्यपि भवन्ति। मूलत: ऋकारान्त-स्त्रीलिङ्गे, पुँल्लिङ्गे च केवलं द्वितीया-बहुवचनमेव मातॄ:, दुहितॄ: इत्यादिप्रकारेण प्रयुज्यते अन्यत् सर्वं तु समानमेव वर्तते।

Rationalised 2023-24

राजन् (राजा) (नकारान्त पुँल्लिङ्ग)

विभक्ति:	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	राजा	राजानौ	राजान:
द्वितीया	राजानम्	राजानौ	राज्ञ:
तृतीया	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभि:
चतुर्थी	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्य:
पञ्चमी	राज्ञ:	राजभ्याम्	राजभ्य:
षष्ठी	राज्ञ:	राज्ञो:	राज्ञाम्
सप्तमी	राज्ञि/राजनि	राज्ञो:	राजसु
सम्बोधनम्	हे राजन्!	हे राजानौ!	हे राजान:!

भवत् (आप) (पुँल्लिङ्ग)

विभक्ति:	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	भवान्	भवन्तौ	भवन्त:
द्वितीया	भवन्तम्	भवन्तौ	भवत:
तृतीया	भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भि:
चतुर्थी	भवते	भवद्भ्याम्	भवद्भ्य:
पञ्चमी	भवत:	भवद्भ्याम्	भवद्भ्य:
षष्ठी	भवत:	भवतो:	भवताम्
सप्तमी	भवति	भवतो:	भवत्सु

आत्मन् (आत्मा, अपने आप) (पुँल्लिङ्ग)

विभक्ति:	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	आत्मा	आत्मानौ	आत्मान:
द्वितीया	आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मन:
तृतीया	आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभि:
चतुर्थी	आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्य:
पञ्चमी	आत्मन:	आत्मभ्याम्	आत्मभ्य:
षष्ठी	आत्मन:	आत्मनो:	आत्मनाम्
सप्तमी	आत्मनि	आत्मनो:	आत्मसु
सम्बोधनम्	हे आत्मन्!	हे आत्मानौ!	हे आत्मान:!

© NCERT not to be republished

विद्वस् (विद्वान्) (पुँल्लिङ्ग)

विभक्ति:	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांस:
द्वितीया	विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुष:
तृतीया	विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भि:
चतुर्थी	विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्य:
पञ्चमी	विदुष:	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्य:
षष्ठी	विदुष:	विदुषो:	विदुषाम्
सप्तमी	विदुषि	विदुषो:	विद्वत्सु
सम्बोधनम्	हे विद्वन्!	हे विद्वांसौ!	हे विद्वांस:!

चन्द्रमस् (चन्दमा) (पुँल्लिङ्ग)

विभक्ति:	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	चन्द्रमा:	चन्द्रमसौ	चन्द्रमस:
द्वितीया	चन्द्रमसम्	चन्द्रमसौ	चन्द्रमस:
तृतीया	चन्द्रमसा	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभि:
चतुर्थी	चन्द्रमसे	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्य:
पञ्चमी	चन्द्रमस:	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्य:
षष्ठी	चन्द्रमस:	चन्द्रमसो:	चन्द्रमसाम्
सप्तमी	चन्द्रमसि	चन्द्रमसो:	चन्द्रमस्सु
सम्बोधनम्	हे चन्द्रम:!	हे चन्द्रमसौ!	हे चन्द्रमस:!

वाच् (चकारान्त स्त्रीलिङ्ग)

विभक्ति:	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	वाक्, वाग्	वाचौ	वाच:
द्वितीया	वाचम्	वाचौ	वाच:
तृतीया	वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भि:
चतुर्थी	वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्य:
पञ्चमी	वाच:	वाग्भ्याम्	वाग्भ्य:
षष्ठी	वाच:	वाचो:	वाचाम्

© NCERT not to be republished

सप्तमी	वाचि	वाचो:	वाक्षु
सम्बोधनम्	हे वाक्, वाग्!	हे वाचौ!	हे वाच:!

गच्छत् (तकारान्त पुँल्लिङ्ग)

विभक्ति:	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथमा	गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्त:
द्वितीया	गच्छन्तम्	गच्छन्तौ	गच्छत:
तृतीया	गच्छता	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भि:
चतुर्थी	गच्छते	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्य:
पञ्चमी	गच्छत:	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्य:
षष्ठी	गच्छत:	गच्छतो:	गच्छताम्
सप्तमी	गच्छति	गच्छतो:	गच्छत्सु
सम्बोधनम्	हे गच्छन्!	हे गच्छन्तौ!	हे गच्छन्त:!

सर्व (सब) (पुँल्लिङ्ग)

विभक्ति:	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथमा	सर्व:	सर्वौ	सर्वे
द्वितीया	सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्
तृतीया	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वै:
चतुर्थी	सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्य:
पञ्चमी	सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्य:
षष्ठी	सर्वस्य	सर्वयो:	सर्वेषाम्
सप्तमी	सर्वस्मिन्	सर्वयो:	सर्वेषु

सर्व (सब) (स्त्रीलिङ्ग)

विभक्ति:	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथमा	सर्वा	सर्वे	सर्वा:
द्वितीया	सर्वाम्	सर्वे	सर्वा:
तृतीया	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभि:
चतुर्थी	सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्य:
पञ्चमी	सर्वस्या:	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्य:
षष्ठी	सर्वस्या:	सर्वयो:	सर्वासाम्
सप्तमी	सर्वस्याम्	सर्वयो:	सर्वासु

© NCERT not to be republished

Rationalised 2023-24

सर्व (सब) (नपुंसकलिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
द्वितीया	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि

(तृतीया से सप्तमी पर्यन्त शेष रूप पुँल्लिङ्ग के समान चलेंगे। सर्वनाम शब्दों का सम्बोधन नहीं होता।)

यत् (जो) (पुँल्लिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	यः	यौ	ये
द्वितीया	यम्	यौ	यान्
तृतीया	येन	याभ्याम्	यैः
चतुर्थी	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः
पञ्चमी	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः
षष्ठी	यस्य	ययोः	येषाम्
सप्तमी	यस्मिन्	ययोः	येषु

यत् (सब) (स्त्रीलिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	या	ये	याः
द्वितीया	याम्	ये	याः
तृतीया	यया	याभ्याम्	याभिः
चतुर्थी	यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः
पञ्चमी	यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः
षष्ठी	यस्याः	ययोः	यासाम्
सप्तमी	यस्याम्	ययोः	यासु

यत् (जो) (नपुंसकलिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	यत्	ये	यानि
द्वितीया	यत्	ये	यानि

(तृतीया से सप्तमी पर्यन्त शेष रूप पुँल्लिङ्ग के समान होते हैं।)

© NCERT not to be republished

एतत् (यह) (पुँलिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	एष:	एतौ	एते
द्वितीया	एतम्	एतौ	एतान्
तृतीया	एतेन	एताभ्याम्	एतै:
चतुर्थी	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्य:
पञ्चमी	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्य:
षष्ठी	एतस्य	एतयो:	एतेषाम्
सप्तमी	एतस्मिन्	एतयो:	एतेषु

एतत् (यह) (नपुंसकलिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	एतत्	एते	एतानि
द्वितीया	एतत्	एते	एतानि

(शेष रूप पुँल्लिङ्ग के समान होते हैं।)

एतत् (यह) (स्त्रीलिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	एषा	एते	एता:
द्वितीया	एताम्	एते	एता:
तृतीया	एतया	एताभ्याम्	एताभि:
चतुर्थी	एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्य:
पञ्चमी	एतस्या:	एताभ्याम्	एताभ्य:
षष्ठी	एतस्या:	एतयो:	एतासाम्
सप्तमी	एतस्याम्	एतयो:	एतासु

तत् (वह) (पुँलिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	स:	तौ	ते
द्वितीया	तम्	तौ	तान्
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तै:

© NCERT not to be republished

चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्य:
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्य:
षष्ठी	तस्य	तयो:	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयो:	तेषु

(तत्, यत्, एतत्, इदम्, अदस्, युष्मद्, अस्मद् आदि सर्वनाम शब्दों का सम्बोधन नहीं होता)

तत् (वह) (स्त्रीलिङ्ग)

विभक्ति:	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथमा	सा	ते	ता:
द्वितीया	ताम्	ते	ता:
तृतीया	तया	ताभ्याम्	ताभि:
चतुर्थी	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्य:
पञ्चमी	तस्या:	ताभ्याम्	ताभ्य:
षष्ठी	तस्या:	तयो:	तासाम्
सप्तमी	तस्याम्	तयो:	तासु

तत् (वह) (नपुंसकलिङ्ग)

विभक्ति:	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथमा	तत्	ते	तानि
द्वितीया	तत्	ते	तानि

(शेष रूप पुँल्लिङ्ग के समान होते हैं)

किम् (कौन) (पुँल्लिङ्ग)

विभक्ति:	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथमा	क:	कौ	के
द्वितीया	कम्	कौ	कान्
तृतीया	केन	काभ्याम्	कै:
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्य:
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्य:
षष्ठी	कस्य	कयो:	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयो:	केषु

© NCERT not to be republished

किम् (कौन) (स्त्रीलिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	का	के	काः
द्वितीया	काम्	के	काः
तृतीया	कया	काभ्याम्	काभिः
चतुर्थी	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः
पञ्चमी	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
षष्ठी	कस्याः	कयोः	कासाम्
सप्तमी	कस्याम्	कयोः	कासु

किम् (नपुंसकलिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	किम्	के	कानि
द्वितीया	किम्	के	कानि

(शेष रूप पुँल्लिङ्ग के समान होंगे)

इदम् (यह) (पुँल्लिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	अयम्	इमौ	इमे
द्वितीया	इमम्, एनम्	इमौ, एनौ	इमान्, एनान्
तृतीया	अनेन, एनेन	आभ्याम्	एभिः
चतुर्थी	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
पञ्चमी	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठी	अस्य	अनयोः/एनयोः	एषाम्
सप्तमी	अस्मिन्	अनयोः/एनयोः	एषु

इदम् (यह) (स्त्रीलिंग)

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	इयम्	इमे	इमाः
द्वितीया	इमाम्	इमे	इमाः
तृतीया	अनया	आभ्याम्	आभिः
चतुर्थी	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः

© NCERT not to be republished

पञ्चमी	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
षष्ठी	अस्याः	अनयोः	आसाम्
सप्तमी	अस्याम्	अनयोः	आसु

इदम् (यह) (नपुंसकलिङ्ग)

विभक्तिः	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथमा	इदम्	इमे	इमानि
द्वितीया	इदम्	इमे	इमानि

(इसके शेष रूप पुँल्लिङ्ग के समान होते हैं)

अस्मद् (मैं)

विभक्तिः	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान्, नः
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम्, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, नः
पञ्चमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु

युष्मद् (तुम)

विभक्तिः	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान्, वः
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
पञ्चमी	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठी	तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

© NCERT not to be republished